

बँड घेतले. रु. १०३१२—८—० खर्चून पांच वर्षांनी रकम रु. १३७००
येणारी अशी पोस्टाची क्वाश सर्टिफिकेटे घेतली आहेत. या शिवाय
इं पीरिअल बँक, सँडहर्स्ट रोड बँचमध्ये सेव्हींग बँक खात्यांत संस्थानची
बाकी शके १८४८ अखेरचे बँकेचे व्याज धरून रु. २१७३--७--०
शिष्टक होती.

१५ संस्थानचे मुख्य चार उत्सवांची हकीकत नेहमीप्रमाणे श्री साई-
बीला मासिक पुस्तकांतून छापून येतच असते.

१६ येणे प्रमाणे हकीकत आहे. यावरून एकंदरीने पाहतां संस्था-
नची स्थिती महाराजांच्या रूपेने साधारणपणे बरी आहे असे म्हणावयास
शकत नाही. तथापि मासिक वर्गणीची व कायम फांडाची स्थिति आहे
बाहून अधिक चांगली असणे जरूर आहे हे पुन्हां सांगावयास नको.

यासाठी वर्गणीदार वाढविण्याकडे शक्य तो प्रयत्न सर्व साईभक्तांनी
केल्यास त्यांस महाराज यश खास देतील, असा पूर्ण भरवसा आहे. शेवटीं
गतवर्षा प्रमाणेच—

देवा साईनाथा त्वत्पदनत भावे ॥
परमाया मोहित जन मोचन झणि व्हावे ॥
त्वत्कृपये सकळांचे संकट निरसावे ॥
देशिल तरि दे त्वद्यश दासाने गावे ॥

अशी महाराजांस प्रार्थना करून हा रिपोर्ट संपवितों.

शिर्डी

शके १८४९ आश्विन शुद्ध १०

दासराणू

अध्यक्ष

गो. का. गाडगीळ.

चिटणीस

परिशिष्ट
श्रीसाईनाथ

श्री शिर्डी संस्थानचा शके १८४८ चा

जमा	रुपये	आ.	पै.			
श्री शिळक शके १९४७ अखेर — इपीरियल बँक ऑफ इंडिया सेविंग शाखेत	१०९५	९	६			
” हाता	१६८१	५	९	२७७६	१५	३
” सिव्युरिटीज शेअर्स वगैरे शके १८४७ अखेर दर्शनी ह. १८९०० च्या (पडलेली किंमत)				१६७४९	६	०
” मासिक वर्गणी				४९८	१२	०
” वार्षिक वर्गणी				५५७	८	०
” भक्तांचे धर्मकृत्य				१०१	६	०
” पेटी				८८७	६	०
” कायम फंड				२५७८	३	३
” क्लोडी				१०३	१४	३
” पुजा				१८	११	०
” रोषणाई				२९	१२	६
” किरकोळ				११	१२	०
” घोडा				९	९	३
” दक्षणा				२१	४	०
” व्याज				७४२	९	६
” सगुणोपासना				७	०	०
” म्युनिसिपल लोन इनकमटॅक्स रिफंड				९	२	०
” तसलमात				६१४	१५	६

एकूण बेरीज

२५७१८—२-६

मी वरील जमाखर्चाचा आढावा हिशोबावरून तपासला आहे व तो बरोबर आहे.

फंडाच्या सिव्युरिटीज (रोखे) व शेअर्स मी पाहिले आहेत.

Bombay 25th February 1928

J K. PARULKAR

Certified Auditor

(अ)

प्रसन्न

जमावर्चाचा आढावा.

खर्च	रुपये	आ.	पै	रुपये	आ.	पै
श्री भक्तांचे धर्मकृत्य				९४	५	०
” कोठी				२३	१५	०
” पूजा				१५८	२	९
” रोपणाइ				३८१	१२	०
” किरकोळ				६८	१३	९
” घोडा				१४५	१२	०
” दक्षणा				३८७	४	०
” नैवेद्य				१५६	०	०
” पगार				७४३	०	०
” बुणीसमर्पण				७१	१२	०
” आमराई				९७	१०	०
” मुंबई ऑफीस				३६८	१३	३
” शिर्डी किरकोळ				१	१	६
” तुपाचे नदादीप				२८	९	३
” अमानत				५	०	९
” कायम फड				१०५	११	९
” सादिलवार				१६	१०	०
” सिक्कुरिटीज शेअर्स वगैरे — (पडलेल्या कमती प्रो)				६८९	०	९
” पूर्वीच्या (कायम फडाच्या)						
६ टक्के वॉरलोन दर्शनी रु. ६५००						
३३ टक्के सरकारी नोटा ” २००						
६ टक्के म्युनिसीपल लोन ” ३०००						
पोस्टल कॅशसिटफिकेट्स ” ९०००						
मराठा प्रॉव्हिडेंट फंडाचे शेअर्स (दोन) ” १००						
पूर्वीचा (पुण्यतिथि खात्याचा), ६ टक्के वॉरलोन १९२७ ” १००	१८९००	१६७४९	६	०	२०३९१	१५
चालू साली रु ४७०० ची पोस्ट सटि- फिकेट्स घेतली (पडलेली किमत)	४७००	३६४२	९	०		
कायम फंडाची						
श्री शिळक गळे १८४८ अखेर—	२३६००					
इपीरियल बँक ऑफ इंडिया सेव्हिंग शाखेत		१७३	७	०		
हाती		१६०९	६	९	१७८२	१३

एकूण बेरीज

२५७१८—२-६

परिशिष्ट (ब)

शके १८४८ चें खर्चाचें अंदाजपत्रक

पूजाखर्च	रु०	२००
नैवेद्य		२५०
रोषनाई		३५०
घोडा		२००
नंदादीप		२००
धुणीसमर्पण		१०७
पगारखर्च		१०००
दक्षणा		४००
शिर्डी किरकोळ		१५०
मुंबई ऑफिस		२००
सादिलवार		१५०
किरकोळ दुरुस्ती.		१५०

गोविंद का. गाढगीळ

चिटणीस

गोविंद रघुनाथ दामोळकर

सजिनदार

दासमणू

अध्यक्ष

सांईभावदीप.

(नारद भक्ति सूत्रं)

-मंगलाचरणम्-

श्रीगुरु सांईनाथाय तीव्र वैराग्य मूर्तये ।
सच्चिदानन्द रूपाय भूयो भूयो नमोनमः ॥ १ ॥
परिच्छेद त्रयातीतमपार तप आश्रयम् ।
वाङ्मनोभ्यामनासाद्यं गुरूपदं नमाम्यहम् ॥ २ ॥
परब्रह्मस्वरूपाय नित्यज्ञानमयाय च ।
अचित्याय परेशाय सद्बोधाय नमोनमः ॥ ३ ॥
भक्तवात्सल्यहेतुत्वात्संभूताय कृपावते ।
तुभ्यं दयास्वरूपाय सर्वकालं नमोनमः ॥ ४ ॥
अनाश्रयस्य दीनस्य त्वमेव शरणं मम ।
त्वत्प्रसादाद्दिना ज्ञानमगम्यं मे दयानिधे ॥ ५ ॥
अतर्क्यायाप्रमेयाय सर्वभूतात्मने नमः ॥
ज्ञानवैराग्य सिद्ध्यर्थं भिक्षां मे देहिसद्गुरो ॥ ६ ॥
गीतार्थबोध कर्तात्वमज्ञानं च्छेत्तुमर्हसि ।
निजस्वभाव कारुण्याद्देहि मे विमलां मतिम् ॥ ७ ॥
गीतार्थस्य विपर्यासः प्रवृत्तोस्ति दिनेदिने ।
हृदयं दीर्यते तेन त्रायस्वजनतां प्रभो ॥ ८ ॥
त्वदन्यः संशयानां म च्छेत्ता नह्युपपद्यते ।
कृपया परयाविष्टं ज्ञानस्फूर्त्याद्य पाहि माम् ॥ ९ ॥
इत्येनां निज दासस्य विज्ञप्तिं शृणु हे विभो ।
गीतार्थं तत्त्वबोधेच्छौ नीलकण्ठे प्रसीद भोः ॥ १० ॥

॥ अथ सूत्रारंभः ॥

सूत्र १ अथातो भक्तिं व्याख्यास्यामः ॥

आर्या भक्तिसुधारस गीते, सांई तुझिया कृपाप्रसादानें
गातों आतां येथुनि, ज्यांचा स्वानंद भोगिनीं योगी ॥

विवरण “ ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥
कंठं भित्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ ॥

हा श्लोक संस्कृत कोशामध्ये “ अथ ” ह्या शब्दाच्या व्याख्येत दिलेला असून त्याचा अर्थ असा आहे की “ ओंकार ” आणि “ अथ ” हे दोन शब्द ब्रह्मदेवाच्या (व्यक्त परब्रह्माच्या) मुखातून प्रथमतः निघालेले असून “ ॐ अथ ” रूपी ती आद्य अपौरुषेय वाणी मंगलकारक आहे. मौजीबंधनसंस्कारपूर्वक उपनयन (गुरुपसत्ति = गुरुगृही वास करण्यास आरंभ) झाले म्हणजे स्वाध्यायास (वेदपठनास) सुरवात करताना शिष्याकडून गुरु प्रथमतः “ हरि ॐ ” असे म्हणवीत असतात. हेच आद्य मंगलाचरण होय. ह्या मंगलाचरणानंतर होणाऱ्या स्वाध्यायद्वारा प्राप्त होणारी वेद्य (ज्ञेय) वस्तु फक्त “ एक मेवाद्वितीयं ब्रह्म ” ह्या शिवाय अन्य नाही, असे “ वेदैश्च सर्वैरयमेव वेद्यः ” (भ. गी. १५—१५) ह्या भगवदुक्तीवरून सिद्ध होतें. त्याच प्रमाणे:—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ॥

आदौ मध्ये तथा चांते हरिः सर्वत्र गीयते ॥

(गजेद्रमोक्ष)

ह्या श्रीमन्महाभारतस्य श्रीमद्भगवद्गीतादि शुद्ध ज्ञानदायक भक्तिमय पंचरत्नांतील गजेद्रमोक्षातर्गत श्लोकावरून असे प्रस्थापित होतें की केवळ वेदानुगामी असलेल्या रामायण, पुराणे व भारत ह्या आद्य प्रमाणग्रंथांमध्ये देखील आदिमध्यांती प्रामुख्याने हरिगुणवर्णनाशिवाय अन्य विषय नाही.

तथापि ओंकार म्हणजे “ एकाक्षरं ब्रह्म ” होय (भ. गी. ८-१३); आणि “ ब्रह्माक्षर समुद्रवम् ” (भ. भी. ३-१५) ह्या भगवदुक्तीप्रमाणे अपौरुषेय वेदब्रह्माची उत्पत्ति त्या अव्यक्तोऽक्षर ब्रह्मापासून (भ. गी. ८-३, २१) झाली असल्याकारणाने प्रत्यक्ष वेदाध्ययनाची सुरवात जशी “ हरिः ॐ ” ह्या मंगलाचरणानंतर होते, तशी वेदानुगामी पौरुषेय ग्रंथाची सुरवात “ अथ ” ह्या मंगलाचरणाने होते. हा वैदिक संप्रदाय अनादि आहे; आणि तदनुसार देवर्षिश्रेष्ठ भगवान् श्री नारदानीं आपल्या भक्तिसूत्राचा आरंभ “अथ” ह्या मंगलाचरणाने केला, तो संप्रदायपालनार्थ आवश्यक आहे. वेदपठनावरोबर सक्रिय वेदार्थ समजून घेण्यास्तव व्यासशिष्य जैमिनीकृत पूर्वपक्षरूपी म्हणजे शंकारूपी मीमांसाशास्त्राचे यथासांग अध्ययन करावयाचे असतें, आणि ते पूर्ण झाल्यानंतर जैमिनीगुरु बादरायणि-तात भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायन वेदव्यासकृत उत्तरपक्षरूपी म्हणजे समाधानरूपी वेदान्तशास्त्राचे (ब्रह्मसूत्राचे) अध्ययन केले जाते. ह्या सकल श्रुतीतरग्रंथांचा आरंभ “अथ” ह्या मंगल शब्दानेच होतो, असे ब्रह्मयज्ञांतील “ अथ शिक्षा प्रवक्षामि ” “अथातो धर्म व्याख्यास्यामः,” “अथातो धर्म जिज्ञाना” “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” ह्या उक्तींवरून प्रत्येक द्विजाच्या सहजच लक्षांत येईल.

ह्या प्रथमसूत्रांतील “अथ” ह्या मंगलोक्तीपुढचा “अतः” हा शब्द क्रमवाचक असून “ येथून पुढे ” असा त्याचा अर्थ असल्याकारणानें “कोठून पुढे”असा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. अर्थात् “अवश्य असलेले पूर्वाध्ययनादि ब्रह्मकर्म संपल्यानंतर” असा सूत्रस्य “अतः” ह्या शब्दाचा अर्थ आहे, असे त्या शब्दाचें स्पष्टीकरण भगवान् श्री व्यासांनीं भारतांतर्गत अनुस्मृतींतील ज्या श्लोकात केलेले आहे, तो श्लोक असा आहे:—

“ जन्मांतर सहस्रेषु तपो ध्यान समाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥”

(अर्थ-श्लोक)

अनंत पूर्व जन्मीचीं । शास्त्रोक्त साधनें जयीं ॥
सफलत्वे क्षया जाती । तेव्हां सद्भक्ति लाभते ॥

हा श्लोक भगवद्गीतेतील ज्या श्लोकाशीं अगदीं समानार्थी आहे तो श्लोक असा आहे:—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ भ. गी. ६—३

(अर्थ-आर्या)

सात्विक कर्मे निपजे सिद्धावस्था पुढें न कर्म उरे ॥

सिद्धाच्या मुक्तीला कारण शम होय नेतरहि कांहीं ॥

अशाप्रकारें शुद्धसात्त्विककर्मफलोन्मुखतेच्या योगाने द्वैवीसंपत्यात्मक शमदमादि साधनसंपन्न होऊन जन्मास आलेला जो कर्मातीत मुमुक्षु असेल, त्याच्या भक्तिदाढ्यासाठीं आणि विकर्माकर्मत्यागपूर्वक शुद्ध भक्तिप्रधान कर्माचरणद्वारा संसिद्धि प्राप्त करून घेण्याची ज्या श्रद्धावान् जिवाना कामना असेल, त्याच्या कामनासिद्धीसाठीं हीं भक्तिसूत्रे केलेली आहेत, असा सूत्रस्थ अंतः हा शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु मायेच्या दुर्धर माहामुळे लोकानें प्रायः अधिभौतिक इहफलदायी असत्कर्मच इष्ट वाटत असल्यामुळे सिद्धिदायक सत्कर्माकडे कोणाचीच प्रवृत्ति होत नाही आणि त्यामुळे भगवद्गीतेसारख्य शुद्ध आध्यात्मिक ग्रंथांच्या मिथ्या आधिभौतिकदृष्ट्यात्मक टीका निर्माण होऊन, त्या लोकप्रिय होत आहेत. मायाजन्य बुद्धिमाव आणि तन्मूलक दुर्मार्गप्रवृत्ति हा हानिकारक आपत्तिद्वयापासून जगाची कायमची मुक्तता करणें प्रत्यक्ष ईश्वरासच इष्ट वाटत नाही. म्हणून त्याने कर्मयोनीतील प्रत्येक जिवाला (मनुष्याला) कर्मस्वातंत्र्य देऊन त्याच्या अवनतीचा मार्ग सतत मोकळा ठेविला आहे; आणि ही दुर्मार्गगामी योनी

जगातून अजीबात नष्ट होऊ नये, म्हणून तो युगायुगीं अवतार घेऊन तिची तात्पुरती घडी जमवीत असतो असे म्हणणे भाग आहे. ह्यास्तव देवाचे कार्य देवाकडे सोपवून ज्ञानी पुरुष दुष्ट जनसंघाचा त्याग करितात, आणि आरण्यवासात कालक्रमण करितात. हीं ज्ञानलक्षणे ज्यांना ज्ञानसाधने वाटत नाहीत, त्याच्याकरिता भगवद्गीता नाही व हीं सूत्रही नाहीत ह्या आद्य सूत्रात भगवान् श्री नारदांनीं आपले स्वीकृत कार्य करण्याची शास्त्रसंपदायानुसार प्रतिज्ञा केली आहे, इतकाच सूत्रार्थ आहे.

सूत्र २ सा त्वस्मिन् परम प्रेमरूपाः ॥

आर्या. क्षेत्रज्ञाच्या ठायीं, प्रेमातिशयासि भक्ति नाम असे

सर्व क्षेत्रीं साई, क्षेत्रज्ञ अशी प्रतीति मज आली ॥

विवरण. ह्या सूत्रात सकल पुण्यकर्मसाफल्याने ईश्वरप्रसादद्वारा संसिद्धि प्राप्त झालेल्या अति दुर्लभ अशा कर्मातीत सिद्ध पुरुषाची जी केवळ व्यवसायात्मिका (परमेश्वरैकनिष्ठ) बुद्धि असते, तोच भक्ति होय, अशी भक्तीची व्याख्या केली आहे. “आधारः सर्व भूतानां प्रसीदतु स नो हरिः” ह्या मंत्रातील सर्वभूतांतरात्मारूपी सर्वभूताधार असलेला जो क्षेत्रज्ञ जनार्दन वासुदेव श्रीहरि संज्ञक जडावगुंठित जीव, तोच सूत्रस्थ “अस्मिन्” ह्या पदाचा अर्थ असून त्याच्या शिवाय सर्व भूते निराधार म्हणजे निःसत्त्व मिथ्या) आहेन, असे न्यायतःच सिद्ध होत असल्यामुळे, त्याच मंत्रानें “जीवो ब्रह्मैव ना परः” हा सिद्धांत सहजच प्रस्थापित होतो. “सजीव” हा शब्द “चिज्जडग्रंथि” दर्शक आहे. त्यांतील षड्विकारी जडाश (देह) चिन्मय जीव नव्हे, अशी खात्री झाली, म्हणजे जीवब्रह्मैक्यता सहजच होते “अर्जनपण न घेतां । मी ऐसैं जें पंडुसुता ॥ उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ॥” (ज्ञानेश्वरी १८. १३१५); व “परम आवडि आपुळि

आपणा । वळख तू तुज, टाकुनि मीपणा ॥” (वामनी प्रियसुधा)
 ह्या उभयोक्तीतील आत्मस्वरूपाचे वर्णन पहिले, तर तोच सिद्धांत निश्चित
 होऊन जीवशैक्यभावोद्भूत जे आत्मप्रेम (आत्मरति) तीच खरी भक्ति होय,
 असे ठरते. “पै माझिये सहजस्थिति भक्तिनाम” (ज्ञानेश्वरी १८.१११३)
 ह्या व्याख्येप्रमाणेही आत्मज्ञानपूर्वक जी आत्मरति तीच खरी भक्ति होय;
 आणि “चहंपुरुषार्थाशिरीं । भक्ति जैशी ॥ (ज्ञानेश्वरी १८. ८६७)
 ह्या उक्तीने “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” हा श्री याज्ञवल्क्याचा
 सिद्धान्त अबाधित ठरून ज्ञानोत्तर आत्मरति, हेच मनुष्याचे अन्तिम साध्य
 आहे, असे कबूल करावे लागते

आतां “बुद्धि” ह्या शब्दाच्या अर्थाचा विचार करूं म्हणजे “व्यव-
 सायात्मिका बुद्धि” कोणती ते सहजच कळेल. अंतःकरणाच्या सकल
 विकल्पात्मक वृत्तीला “मन” अशी पारिभाषिक संज्ञा असून त्याच्याच
 निश्चयात्मिका वृत्तीला “बुद्धि” असे म्हणतात. विषयभेदेकरून बुद्धीचे
 निश्चयहि सहजच भिन्न भिन्न होत असतात; आणि सहजत्वे भिन्न निश्चया-
 त्मिका असलेल्या बुद्धीला “अवसायात्मिक” अशी संज्ञा असून ती जेव्हां
 “विशिष्ट निश्चयात्मिका” म्हणजे आत्मैकनिष्ठ (भगवदेकनिष्ठ) होते,
 तेव्हांच तिला “व्यवसायात्मिका” म्हणतात; कारण “व्यवसाय” हा शब्द
 “साय” ह्या शब्दामागे प्रथम “वि” आणि नंतर “अव” असे दोन उभ-
 सर्ग लागून झालेला आहे; व “साय” ह्या शब्दाचा अर्थ “अंत”
 (termination) असा असून “अवसाय” ह्या शब्दाचा अर्थ “अंत
 लावणे” (determination) असा होतो, व “व्यवसाय” ह्या शब्दाचा
 अर्थ वेदान्त (determining the final truth) असा आहे; आणि ह्याच
 कारणास्तव “वेदैश्वसर्वेरहमेव वेद्यः” (भ. गी. १५-१५) ह्या भगवदु-
 क्तानुसार विष्णुसहस्रनामांत “व्यवसाय” हें महाविष्णूचे ३८४ वे नांव
 असून

सच्चित्सुखरूपचि द्वा, ऐसैं निर्धारितात वेद जया ।

यास्तव वेदज्ञानीं, दिधले व्यवसाय हेंच नाम तथा ॥

(नामार्थ दीपिका)

भगवद्गीता, अध्याय १०, श्लोक ३६, ह्यात “व्यवसायोस्मि” असे म्हणून भगवान् श्रीकृष्णानीं सकल बुद्धिनिश्चयात भगवदेकशरणतेलाच श्रेष्ठ स्थान दिले आहे. “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह” (भ. गी. २-४१) ह्या उक्ती. नेहि फक्त एका परमात्मपर बुद्धीलाच “व्यवसायात्मिका” हे नांव शोभतें असे सांगून तदितर स्वर्गपरादि बुद्धि असणाऱ्या सकल लोकांना “अव्यवसायी” म्हटले आहे. ह्या “अव्यवसायी” शब्दाचा अर्थ “मिथ्यैष व्यवसायस्ते” (भ. गी. १८-५९.) ह्या उक्तीप्रमाणें मिथ्या व्यवसायी असाच होतो, व ह्यामुळेही शुद्ध परमात्मपर नसलेली अवसायात्मिका बुद्धि केवळ मिथ्या व्यवसायात्मिका असते, असे म्हणणे प्राप्त आहे. त्याचप्रमाणे संकल्प-विकल्पात्मक वृत्तिरूप मनाचा अतःकरणांत उद्भव होण्याच्या पूर्वीची जी अतिबाल्यावस्थेंतील अंतःकरणाची वृत्तिरहित स्थिति असते, तिलाच सहज-समाधि असे नाव आहे; व “मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः” (अमृतबिंदु उपनिषत्) ह्या श्रुत्यन्वये आणि गीतान्वयेहि मनोनाश हे मुक्तीचे साधन आहे, इतके ध्यानात ठेवले म्हणजे “भोगैश्वर्य प्रसक्तानां तथापहतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते” (भ. गा. २-४४) ह्याचा सत्यार्थ “भोगैश्वर्यलोलुप ज्याचे मन आहे, अशा पुरुषांच्या अतःकरणात (समाधौ) व्यवसायात्मिका (शुद्धपरमात्मपर) बुद्धि ठरत नाही ” असा आहे, हा बोध होऊन “बुद्धि” ह्या शब्दाच्या अर्था-विषयीं सर्व संशयांचें निरसन होईल. “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना परः” ह्या अखिल वेदातसारभूत उक्तीप्रमाणे विचार केला असता सर्वोपनिषदार्थ निरूपिणी, व अद्वैतामृत वर्पिणी असलेल्या भगवद्गीतेने बुद्ध्याच्या क्षरभाव आधिभौतिक विषयनिश्चयास “सनिश्चय” म्हणणे सर्वथैव असंभवनीय आहे, हें खरें गीतारहस्य जाणून श्री ज्ञानेश्वरांनीं गीते-चाल “व्यवसायात्मिका” ह्या पदाचा अर्थ “जियेसी परमात्माचि अवधि”

असा केला असून शंकरभाष्यातील त्या पदाच्या अर्थनिरूपणाचे सारही तसेच आहे; कारण तद्विपरीत असलेले सकल अर्थ मिथ्यार्थ होत, असे "युक्त आसीत मत्परः" इत्यादि अनेक भगवदुक्तीवरून निःसंशय सिद्ध होते. निर्गुण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानद्वारे अथवा सगुण जीवेशैक्यज्ञानद्वारे प्राप्त झालेली व्यवसायात्मिका बुद्धि, ही तत्त्वतः आत्मरतीहून भिन्न नसल्यामुळे "पै माझिये सहजस्थिति । भक्ति नाम" (ज्ञानेश्वरी १८-१११३) ही भक्तीची व्याख्या उत्तमोत्तम ठरून, सहज स्थिति ही काममूलक असणे सर्वथा असंभवनीय असल्या कारणाने खरी उच्च भक्ति सहजच निष्काम असणार, हात संशय नाही; परंतु बुद्धि व्यवसायात्मिका होण्यास जे क्रियमाण सत्कर्म कारणीभूत असते, ते सर्वथैव निष्काम असणे असंभवनीय आहे, असा शास्त्रसिद्धांत आहे.

आता संसिद्धिदायक (भ. गी. ३-२०) प्राक् कर्माचा विचार करूं, म्हणजे तदनुषंगाने इतर कर्मांचाहि विचार सहजच होईल. परंतु हा कर्मविचार आम्हीं भगवद्गीतेच्या आधाराने करणार आहो; आणि भगद्गीतेतील बोधाचा प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णांनींच अर्जुनाला पुढे अनुगीतेत जो अन्य-प्रकारे स्पष्टार्थ सांगितला आहे, तदनुरोधाने भगवद्गीतेचा अर्थ न केल्यास तो दूषित ठरणार; कारण अनुगीता ही प्रक्षिप्त नाही, असे " भाडारकर रीसर्च इंस्टिट्यूट " ह्या संस्थेच्या विद्वान् तज्ज्ञ चालकांनीं आतां पूर्ण तपासा-अंतीं निश्चित केले आहे. आता प्रथमतः अनुगीतेतील काहीं मुख्य प्रश्नाचा स्वतंत्र विचार करूं.

(१) अर्जुन अनुगीतारंभी आपले ज्ञानविहीनत्व स्वतःच कबूल करितों, ते असे:—

“ यद्यद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् ॥
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्ट चेतसः ” ॥

अनुगीता १६-६.

(३) जो सर्वकर्मसंन्यास अपरिहार्य प्रारब्धकर्मफलभोगानंतर मोक्षार्थ करवयाचा असतो, त्याची महति अनुगीतेंत भगवान् श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला अशी सांगितली आहे:—

“ ज्ञानं त्वेव परं विद्यः संन्यासं तप उत्तमम् ”

(अ. गी. ३५-१६)

ह्या उक्तीचा जो स्पष्टार्थ भगवद्गीता अ. ४, श्लो. ३८ आणि अ. १८, श्लो. ४९ ते ५५ ह्यांत केला आहे, त्यावरून मोक्षप्राप्ति करून घेण्याचे जे आद्य कर्तव्य ते संन्यासाशिवाय साधत नाही, असे “संन्यासे-नाधिगच्छति” ह्या निःसंदिग्ध उक्तीवरून स्पष्टपणे सिद्ध होतें.

“ब्रह्मचारिकमवाहुराश्रमं प्रथमंपदम् । गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्दान
प्रस्थमतः परम् । ततः परंतु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥”

(अ. गी. ३५-४०) ह्या उक्तीतील आश्रमपरंपरा भगवद्गीतेस प्रमाण असलेल्या मनुस्मृतीतील (भ. गी. ४-१ व १६-२४) असून तिच्यांत संन्यासाश्रमाला “अध्यात्म” म्हणून सर्वश्रेष्ठ पददायक तोच आहे, असे सांगितले आहे. मग तो ज्ञानमार्गी पुरुषांचा स्वरूपसंन्यास असो, अथवा भक्तियोगी पुरुषांच्या अंतःसंन्यास असो, बाह्य वेषांतराशिवाय त्या दोहोंत भेद नाही.

“प्रवृत्ति लक्षणो योगो ज्ञानं संन्यास लक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं
पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् । संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति
परमां गतिम् ॥” (अ. गी. ४३-२६) ह्या श्लोकांत ज्ञानमार्गी पुरुष आणि
भक्तियोगी सिद्ध ह्यांचीं आद्यस्वरूपलक्षणे सांगून “निस्त्रैगुण्य म्हणजे सर्वारंभ
परित्यागी (भ. गी. १४-२५), निर्द्वंद्व, नित्यसत्त्वस्थ, निर्योगक्षेम, आणि
आत्मवान् (भ. गी. २-४५),” असा अगदी पक्का संन्यासी झालेल्या
योग्यालाच ब्राह्मीस्थिति नामक मुक्तिलाभ होतो (भ. गी. २-७२) असे
म्हिले आहे.

(अर्थ-आर्या)

“ जे जे ज्ञान मला हो, युद्धारंभीं तुझ्या कृपे कळले ॥

तें भ्रष्टचित्त मां जी, विसरुनि गेलों असे सख्या कृष्णा ॥”

शिवाय गीतोपदेशानंतर युद्धप्रसंगी स्वतः श्रीकृष्णांनी अर्जुनाची ज्ञानविहीन-त्वाबद्दल केलेली निर्भत्सना गीतारहस्य, पृष्ठ ३९, पंक्ति ११, द्यात जी दिली आहे ती अशी आहे. “तूं मूढ आहेस, तुला तुझा धर्म अद्याप कळत नाही.” अर्थात् गीतोपदेश ज्ञानी पुरुषास केलेला नाही, कारण ज्ञानी पुरुषास उपदेश (भ. गी. ७-१८) करणे हे स्वस्कंधारोहण न्यायाने मूर्खपणाचे लक्षण होय.

(२) गीता तात्पर्य स्वतः श्रीकृष्णांनी अनुगोतित असे सप्रयोजन सांगितले आहे:—

“श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ”

धर्म स्वरूपिणं पार्थ सर्व लोकांश्च शाश्वतान् ॥ १६-९ ॥

सहि धर्मः मुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ॥ (१६-१२)

(अर्थ-आर्या)

“धर्मज्ञान सनातन, अति गुह्य असोनि देत जें मोक्ष ॥

ते शाश्वत लोकांसह कथिलें मद्भक्त व्हावया मुक्त ॥”

अर्थात् अपरिहार्य असलेले प्रकृति निर्मित (भ. गी. १८-५९) क्षरभाव आधिभौतिक कर्म (भ. गी. ८-४) प्रथमतः संपवून नंतर क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानद्वारा (भ. गी. १३-२) परमगति प्राप्त करून घेणे (भ. गी. १३-३४) हेच काय ते ममुष्याचे आज्ञ कर्तव्य होय (गीता रहस्य. प्रस्तावना, पृष्ठ ७, पंक्ति १६-१७), असे भगवान् श्रीकृष्णांचें मत स्थापूर्वी दिलेल्या तदुक्त गीता तात्पर्यावरून स्पष्ट दिसते.

“ गृहस्तो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्तोथवा पुनः । य इच्छेन्मोक्षमा-
स्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ अभयं सर्वं भूतेभ्योदत्वा नैष्कर्म्यमाच-
रेत् ॥ ” (अ. गी. ४६.१७-१८) ह्या श्लोकांत “ नैष्कर्म्यसिद्धिं
परमां सन्यासेनाधिगच्छति” इत्यादि “ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनंतर” इत्यंत (भ. गी. १८-४९ ते ५५) भगवद्गीतोक्तीचा पुनः एक
वार संक्षेपतः अनुवाद करून संन्यासाशिवाय परमपदप्राप्ति होत नाही, असे
म्हळें आहे.

“तपसा क्षेममध्वान गच्छंति परमेश्वरं । संन्यास निरता नित्यं
ये च ब्रह्मविदो जनाः । ज्ञानं वै परमं विद्यात्संन्यासं तप उत्तमम् ॥”
(अ. गी. ४७. ४ व ५) ह्या श्लोकांत संन्यासरूप श्रेष्ठ तपानें
“ प्रज्ञानं ब्रह्म” ह्या ऋग्वेदाच्या ऐतरेयारण्यकोपनिषदांतील महावाक्याचे
तद्विपर महावाक्यासह ज्ञान होऊन जीव मुक्त होतो, असे सांगितले आहे.

(४) लोकसंग्रह हे कार्य “ नराणां च नराधिपम् ” (भ.
गी. १०-२७) ह्या उक्त्यन्वये जो प्रजापालनाधिकारी “श्रेष्ठः” (भ. गी.
३-२१) असेल त्याने राजा जनक, वृष्णिश्रेष्ठ भगवान् वासुदेव श्रीकृष्ण
(भ. गी. ३-२० ते २४), ह्याच्याप्रमाणें प्रारब्धकर्मक्षयापर्यंत केले
पाहिजे; राजाधिकाराभावी इतराची आज्ञा सर्वत्र प्रमाण होणे शक्य नाही;
असा उपदेश भगवद्गीतेत अर्जुनास केलेला आहे, ह्याचें इतकेच कारण आहे
कीं, त्या युद्धप्रसंगी पांडवश्रेष्ठ अर्जुनाच्या प्रारब्ध कर्माचा क्षय झालेला नव्हता.
तो शाल्यानंतर त्यालाच पुढे स्वतः भगवान् श्रीकृष्णांनी लोकसंग्रहासंबंधी
अनुगीतेत जो उपदेश केला, तो असा आहे:—

(अपूर्ण)

रामनवमी

(मागील अकावरून पुढे चालू)

एकदां श्री महाविष्णु वैकुंठीं रमेसह एकांतात बसले असताना सन-
कुमार दर्शनाला आले; परंतु महाविष्णूचे द्वारपाल जयविजय यांनी देव
एकांतांत असल्यामुळे त्यांना आंत जाण्याविषयी प्रतिबंध केला. सनकुमारानी
त्यांना तीन वेळां आत वदीं देण्याविषयी सांगितले, परंतु “ही दर्शनाची वेळ
नव्हे ” असा रोखठोक जबाब त्यांनी दिला. तेव्हां संतापून सनकुमारानी
जयविजयांना शाप दिला कीं, तुम्हीं भूलोकीं असुर कुळात जन्म घेऊन
गो-ब्राह्मणांना छळाल. ऋषींच्या शापाप्रमाणे दोघानीं असुर कुलीं जन्म घेतले.

आवी

ते हे रावण कुंभकर्ण । मातले महीतलीं पूर्ण ॥

देव बंदींत घालून । यजनयाग विध्वंसिले ॥

असुर कुळांत जन्म व गोब्राह्मणांना छळण्याबद्दलचा शाप, मग त्याच
लीलांना काय विचारावयाचे. ऋषींजनाना रावणाने त्रस्त करून सोडले.
त्याचे यज्ञयाग विध्वंसून टाकिले. पृथ्वीवर कोठेही पुण्यकर्म होईनासे झाले.
शक्तीच्या बळावर देवादिकांशीं युद्ध करून त्यांना पादाक्रांत केले. रावण
असुर होता तरी श्री शंकराचे ठिकाणीं त्याची अढळ भक्ति होती. खडतर
अनुष्ठाने करून त्याने शंकरांना प्रसन्न करून वर मिळविले होते; परंतु त्या
वरांचा सदुपयोग न करितां त्यानें दुरुपयोग मात्र केला. एकदा तर शंकरां-
कडून वर मिळवून त्या वराच्या जोरावर पार्वती मातोःश्रीलाच पळविण्याचा
रावणाने घाट घातला होता, परंतु श्रीविष्णूच्या मदतीने भोळ्या महादेवा-
वरील त्या संकटाचें निरसन झाले.

पद.

लाधली शिवाच्या वरें संपदा ज्याला ।

परि असुर भावतो, किमपि नसे पालटला ॥

गुरु सूर्य शनीच्या करून पायच्या ज्यांनी ।

वेदांचि पाडिलीं पदें असा जो ज्ञानी ॥

पंचांग विधीतो सांगे त्याजला ।

नापिक तिथें मल्हारी जाहला ॥

ध्यावया धुणें नेमिलें सटवीला ॥

गणुदास म्हणे ना पार तदीय भाग्याला ।

परि अनितीरूप केतुनें सूर्य तो गिळिला ॥

गुरु, सूर्य, व लोकांच्या राशीला लागणाऱ्या शनीसारख्या बलवत्तर ग्रहांना रावणाने जिंकून आपल्या सिंहासनाला त्याच्या पायऱ्या केल्या; ब्रह्म-देवासारख्या ज्ञात्याला पंचांग सांगणाराचें काम दिलें; मल्हारीची नापिक कर्मावर योजना केली. सटवीला धुणें धुवायला लावले. अशा रीतीनें तो मदो-न्मत्त असुर सर्वांना असह्य झाला. विचारी पृथ्वी तर, रावणाच्या अनन्वित पापाचरगानें त्रस्त होऊन गेली. शेवटीं तिनें धेनूचें रूप घेऊन ती मोठ्या कष्टाने ब्रह्मदेवाला शरण गेली

आया

धेनु होऊन भूमी विधिमुनिसह क्षीरसागरा गेली ।

लोचनीं ढाळून पाणी अघशमना बाहती मुखें झाली ॥

ब्रह्मदेव धेनूला बरोबर घेऊन देवादिकांसह व मुनीजनांसह श्री मह विष्णूकडे गेले व रावणाचीं दुष्कृत्ये त्यांना निवेदन केलीं. रावण सर्व त्रलो क्याला पीडा देत आहे, हे ऐकून महाविष्णूंनीं भूलोकीं अवतार घेण्याचें ठरविलें व भूमीला आश्वासन दिले.

पद.

मी भार हरिन मे तव सांचा ॥ धृ० ॥

रघुवंशामध्यें जन्म धरोनी । करीन स्वचित निःपात ।

जाण त्या असुरांचा ॥ १ ॥

कमळा होईल जनक कुमारी । शंखचक्र हे येतिल उदरीं ।

त्या कैकयीच्या कीं निर्धारी । शेष होईल बंधूं ॥

लक्ष्मण नांवाचा ॥ २ ॥

ओवी.

देव होतील वानर । मारुती भगवान शंकर ।

सेतु बांधोनी निर्धीवर । संहारीन रावणातें ॥

रावणाचा वध करण्याकरितां महा विष्णूला केवढी तयारी करावी लागली यावरून तो मदोन्मत्त किती बलवान होता ते पहा. शेष, शंख व चक्र यांना आपले बंधू, भगवान शंकराना मारुती व देवांना वानर, असे अवतार घेण्यास सांगून, महाविष्णूनी स्वतः श्रीरामचंद्राचा अवतार घेण्याचें निश्चित केलें. कलहाचे मुख्य कारण रमा होईल व तिच्यामुळे राक्षसांचा वध होईल म्हणून लक्ष्मी जनक राजाची अयोनिसंभव कन्या झाली; अशा रीतीनें सर्व वैकुंठ भूलोकीं अवतरलें. महाविष्णू ज्या कुलांत अवतार घेणार तेही तसेच महान् योग्यतेचे असले पाहिजे, त्याकरितां आदिनारायणापासून उत्पन्न झालेल्या इक्ष्वाकु कुलात राजा दशरथाचे पोटी रामचंद्राचा अवतार झाला. एके वेळीं रावण व ब्रह्मदेव बोलत बसले असतांना, रावणाने विचारले,

ओवी

विधात्यासि पुसे रावण । मम मृत्यु कवणा हातून

करावें तें मजला कथन । सावधान हो न मी ॥

ब्रह्मदेवांनीं सांगितले कीं, राजा दशरथाची ज्येष्ठ पत्नी कौसल्या हिच्या उदरीं साक्षात् भगवान् महाविष्णू हे रामचंद्राचा जन्म घेऊन तुझा संहार करतील व आजपासून पाचव्या दिवशीं दशरथकौसल्या यांचा विवाह होईल. विधात्याचे हे शब्द ऐकून रावण क्रुद्ध झाला व लागलीच पुष्पक विमानांत बसून अयोध्येला गेला. त्या वेळीं राजा दशरथ शरयू नदींत नौकाविहार करित होता. रावणाने एका लथनें त्याची नौका फोडून टाकली. पण सुदैवाने दशरथ राजा न बुडता त्याला एक लांकडाची फळी सांपडली व तिला धरून तो जलप्रवाहाबरोबर वाहवत भागीरथीत व नंतर समुद्रात गेला. आयुर्मर्यादा बलवत्तर असल्यामुळे त्याला कांहींही इजा न होता वाहत वाहत तो एका ओसाड बेटाच्या किनाऱ्याला लागला. दशर

थाची नौका बुडविल्यावर रावण कौसल देशास गेला व युद्धात राजाला जिंकून त्याने कौसल्येचे हरण केले व तिला एका पेट्यांत घालून तो दुष्ट आकाश मार्गाने लंकेला चालला. समुद्र ओलंघित असतांना त्याच्या मनात विचार आला की, ही पीडा लंकेला कशाला न्यावी ? थावी समुद्रात टाकून व त्याप्रमाणे त्याने पेट्या समुद्रात सोडून दिली.

ओवी

मंजुषा सोडून सागरांत । रावण झाला निश्चित ।

आतां केवीं संहारील मजप्रत । कौसल्योदरीं जन्मुनी ॥

त्या मूर्खाला काय माहीत कीं विधिघटना कधीं टळावयाची नाही. समुद्रांत पेट्या पडली त्या वेळीं तिमिंगल नावाचा एक बलाढ्य मत्स्य तेथून जात होता. त्याने ती पेट्या तोडात धरली व घेऊन चालला. समोरून त्याला दुसरा एक मोठा मासा घेतांना दिसला. त्याच्याशीं युद्ध करावे लागणार म्हणून तिमिंगलाने पेट्या जवळच्या बेटावर टाकली व तो पाण्यात निवून गेला त्याच बेटाच्या किनाऱ्यावर दशरथ उतरला होता. पेट्या दृष्टीस पडल्यावर दशरथ राजाने ती उघडून पाहिली तो आंत कौसल्या. दोघांना अत्यानंद झाला. लनाकरिता जो शुभ मुहूर्त धरला होता तोच तो दिवस होता. ईशकृपेने भयंकर संकटांतून दोघे निभावून त्याच मुहूर्तावर त्यांची भेट झाली म्हणून राजा दशरथाने त्या निर्जन बेटावर कौसल्येचे गार्धर्व विधीने पाणीग्रहण केले. त्याबरोबर ब्रह्मदेवाने रावणाचे दरबारात “पुण्याहम्” म्हणून टाळी वाजविली, व तो म्हणाला,

ओवी

सावधान सावधान । शुभ मंगल सावधान ।

केलें दशरथे पाणिग्रहण । कौसल्येचे सुमुहूर्ती ॥

ब्रह्मलिखित कथिं न टळे । प्रयत्न होती त्यापुढें दुबळे ।

दांपत्य जरी सागरीं बुडविलें । मीलन झालें निर्जनवनीं ॥

लंकेश्वरा, दशरथ कौसल्येला पाण्यांत बुडवून तू कृतकृत्य झालास असे तुला वाटेल, परंतु ठरलेल्या मुहूर्तावर आताच त्या दोघाचा विवाह झाला म्हणून मी

टाळी वाजविली. रावणाचा त्यावर विश्वास बसेना म्हणून दूताकडून ती पेटो
 वाणविली व उघडून पाहतो तो आत दशरथ व कौसल्या. रावणाचा क्रोध
 अनिवार होऊन त्यानें लगेच खड्ग उपसलें तेव्हां ब्रह्मदेवानीं त्याला उपदेश
 केला कीं, रावण, त्यांना मारण्याचे घोर पातक तूं करूं नकोस. दोषाना
 मारण्याचा तूं एकदा प्रयत्न केलास तो विफल होऊन त्याचें लग्नही झालें.
 ब्रह्मलिखित चुकणार नाही. त्यांचा शिरच्छेद करण्याचा प्रयत्न करशील तर
 पुढचें मरण आजच तूं आपणावर ओढून घेशील; त्यांना मुलगा होईल व
 पुढे तो तुला मारावयास येईल त्याला पुष्कळ काळ आहे. तेव्हां दोषाना तूं
 अयोध्येत पोहोचते कर. रावणाला तो उपदेश पटला व त्याने दशरथ राजाला
 कौसल्येसह अयोध्येस पोहोचवून दिले. नंतर दशरथ राजानें मगध देशच्या
 राजाची सुमित्रा नांवाची कन्या वरिली व काहीं दिवसानीं कैकेय राजाची
 कन्या कैकेयी इचे पाणिग्रहण केलें. परंतु,

पद.

भार्या तीन जरी वरिल्या । पुत्रप्राप्तीविण चैन पडेना दशरथ भूपाला॥
 गति ना निपुत्रिका बदती । एकमतानें शास्त्रकार हा निर्णय ठरवीती॥
 स्वर्गीं पितृगणादि प्रति । तर्पण पिंडे मिळूनि तर्यांना लाभे कविं शांति॥
 चिंता रात्रंदिन त्याला । पुत्र प्राप्तीविण ०॥

पुत्रप्राप्तीविणे राजा नेहमी उदास असे. त्यामुळे तो आपला काळ
 मृगयेंत घालवूं लागला. एकदां सबंध दिवसात त्याला सावज मिळालें नाही.
 तेव्हां रात्रीच्या वेळीं पाणवठ्यावर तरी एखादें सावज मिळेल म्हणून तो
 झाडावर शरसंवास करून बसला. त्या रस्त्याने महान् पितृभक्त श्रावण
 आपल्या मातापित्याला कावडींत बसवून काशीयात्रेला घेऊन चालला होता.

घेऊन स्कंधि कावडी पुत्र श्रावण ।

काशीस चालला मायबाप घेऊन ॥

झाडि जंगल मोठी दाट वाट उमगेना ।

रात्रिचा समय मातेचा शोष राहिना ॥

श्रावणा आम्हाला फार लागली तहान । जल आण ॥

देहास सोडुनि पाहें निघाला प्राण । मनि आण ॥

वाटेंत होईल ही काशी जला वांचुन ।

आण पाणी जपुन तूं मुला कठीण कानन ॥

उन्हाळ्याचे दिवस म्हणून श्रावण आपल्या आईबापांना घेऊन रात्री मार्गक्रमण करित असे. श्रावणाच्या आईला फार तहान लागली व तिचा जीव व्याकुळ झाला. तेव्हा कोठून तरी पाणी आणण्यास तिने श्रावणास सांगितले. श्रावणाने कावड जमीनीवर ठेऊन तो पाणी आणण्यास तडागावर गेला व झारी भरण्याकरिता पाण्यात बुडविली. तेथून जवळच दशरथ राजा शरसंधान लावून बसलेला होता.

पद

बुडबुड ध्वनि झारीचा श्रवणि ऐकूनी ।

पेरियला दशरथें किं बाण तत्क्षणीं ॥

त्या बाणें श्रावण तो विव्हल जाहला ।

राम राम म्हणून भूमि लोळूं लागला ॥

श्रावणाच्या तोंडचे 'राम राम' हे शब्द ऐकून दशरथ राजाला आपल्या हातून अनुचित कर्म घडले असे वाटून तो भीतिग्रस्त झाला.

ओवी

ऐकून ती मनुज वाणी । दशरथ साशंक झाला मनीं ॥

स्वस्थान तें सोडोनी । सन्निध त्याच्या पातला ॥

पाहातो तों श्रावणाला मनीं बाण लागून तो तळमळत होता. दशरथ राजानें बाण उपसून काढला व आपल्या हातून नकळत अपराध घडल्याबद्दल श्रावणाजवळ क्षमेची याचना केली. बाण वर्मी लागलेला तेव्हां श्रावणाला आपला मृत्यु समीप आला हें कळून चुकले. त्याने राजाला क्षमा केली व जवळच आपली अंध मातापिता कावडीत आहेत, मातोश्रीला फार तहान लागली आहे, तेव्हां ही झारी त्यांच्याकडे घेऊन जा व त्यांना उदक पाज

असे राजास सांगून श्रावणाने प्राण सोडला. दशरथ राजा मोठ्या कष्टाने श्रावणाच्या अंध मातापिःथाजवळ गेला व काहीं न बोलता मातेच्या हातात पाण्याची झारी दिली; परंतु श्रावण बोलला नाही म्हणून ती पाणी पिईना. बाळ बोलत कां नाहीस असे तिने श्रावणाला विचारले.

पद

कां रे अबोला तरी । मनि धरिलास ये अवसरी ।

बाहिलें तुजला मी उदरीं । त्याचि फेड कां ऐशापरी ॥

वृद्धा पाणी घेईना, तेव्हा दशरथ राजाला ती कसूनजनक हकीगत सांगायी लागली.

श्लोक

गेला श्रावण सोडुनी महितला वैकुंठ लोकांप्रती ।

झाला घात तदीय हो मम करीं ज्ञानांध मी भूपती ॥

आतां पुत्र तुम्हास मीच समजा शंका न घ्यावी मनीं ।

जे काहीं घडतें न कारण त्या कोणी हरी वांचुनी ॥

पुत्रनिधनाची वार्ता ऐकल्याबरोबर त्या वृद्धाना अति शोक झाला. राजाने परोपरीने त्यांची समजूत केली, झाल्या अपराधाबद्दल क्षमा मागितली, व मला आपला पुत्र आता समजा, मी आपली सेवाचाकरी करीन असे आश्वासन दिले. परंतु पुत्रशोक त्या वृद्धाना असह्य झाला व त्यांनीही 'हा बाळ, हा बाळ,' असे म्हणत प्राण सोडला. प्राण सोडतेवेळीं राजाला शाप दिला कीं, हे राजा जसा पुत्रशोकाने आम्हाला मृत्यु आला तसाच तूंही पुत्रशोकाने मरशील.

पद.

पुत्र पुत्र करुनि नृपा आमुच्या परी ।

त्यजिबिल तूं प्राण खचित जाण भूवरी ॥ ४० ॥

वृद्धांची टाकिलीस काठी मोडुनी ।

दाउं नको कृष्णवदन जाय येथुनी ॥

त्यजिले ते प्राण असे त्यास बोलुनी ।

पुत्रशोक वृद्धा नच साहे क्षणभरी ॥ पुन० ॥

राजाला झालेला प्रकार पाहून अति दुःख झाले, पण त्यांतल्या त्यांत ब्राह्मणाचा शाप खोटा होणार नाही व शापामुळे का होईना, पण आपणास पुत्रलाभ होणार याबद्दल दशरथ राजाला समाधान वाटले. त्या तिघांचा अंत्यविधि उरकून राजा अयोध्येस परत आला व कुलगुरू वसिष्ठाना साद्यंत हकीगत निवेदन केली व त्या प्रीत्यर्थ अश्वमेध केला. श्रावणाने मृत्युसभयी रामनामाचा उच्चार केल्यामुळे दशरथ राजा ब्रह्महत्याच्या दोषापासून मुक्त झाला होता. तरी दैत्यांना तेवढेंच निमित्त सांपडून त्यांनी दशरथाचे राज्यांत अवर्षण पाडले. सर्व प्रजा हवालदील झाली. दशरथ राजाला त्यामुळे क्रोध येऊन तो दैत्यांशी युद्ध करण्याकरिता स्वर्गांत जाण्यास निघाला. रथातून स्वर्गांत जाण्याची दशरथाला शक्ति होती मागे लागून कैकईही बरोबर रथात निघालीं. दैत्यांशी राजाने घोर संग्राम करून वृषपर्व्याला पळविले, दैत्य गुरू शुक्राचार्याला जिंकले, त्याबरोबर त्याचे राज्यात पर्जन्यवृष्टि झाली. दैत्याचा पराभव केल्याबद्दल देवेद्राला हर्ष झाला. बृहस्पतीनी राजाचा गौरव करून राजाला पुत्रप्राप्ती होईल म्हणून आशीर्वाद दिला व त्याकरिता विभांडक ऋषीचा पुत्र शृंगऋषी आणवून त्याचे हस्ते पुत्रकामेष्टी यज्ञ करावा म्हणून आज्ञापिलें. विभांडक ऋषीला ऋष्यशृंग नामक पुत्र मृगीपासून झाला होता, व त्याला तो वनांत एकांतात ठेवीत असे. त्याला अयोध्येस आणण्याचे कर्म महा कठीण होते. त्याकरिता देवेद्राने आपल्या अप्सरांची योजना केली व त्यांनीं ऋष्यशृंगांला लालचावून अयोध्येस आणावे असे ठरले. दशरथ राजा याप्रमाणें दैत्यावर विजय मिळवून अयोध्येस परत आला.

इंद्रपुरीचें वर्तमान । सांगे वसिष्ठा कारण ॥

कीं इंद्रें बोधिलें मजलागुन । पुत्रकामेष्टी यज्ञ करा ॥

परि तो याग करावा ऋष्यशृङ्गास बाहुना माने ।

शक्रवचन गुरुवर्या सांगा हे काय आपणा माने ॥

वसिष्ठ गुरुंना ते पसंत पडले व त्यांनी यज्ञसामग्री आणविण्यास सांगितली. स्वर्गाहून देवेद्राने अप्सरा पाठविल्या, त्यांची ऋष्यशृंगाला आणण्याकडे रवानगी झाली. विभांडक ऋषींनी आपल्या पुत्राला जनसंपर्क लागू नये म्हणून दूर निर्जन वनांत आपल्या आश्रमांत एकांतात ठेविला होता. ऋष्यशृंगाने आपल्या पित्याशिवाय दुसरा कोणीही मनुष्य पाहिला नव्हता, विभांडक ऋषींचा नित्य नियम आपल्या पुत्राला आश्रमांत एकटाच ठेवून अनुष्ठानाला जाण्याचा असे. त्याप्रमाणे ते अनुष्ठानाकरिता गेल्यावर, अप्सरा त्या ठिकाणी प्राप्त झाल्या. शृंगऋषीने अप्सराचा तो तांडा पाहिल्यावर तो घाबरून गेला. जन्मापासून बापाशिवाय स्त्रीपुरुष कोणीही पाहिलेले नाही, त्यामुळे स्त्रीपुरुष हा भेदही त्याला माहित नव्हता.

पद.

अप्सरा । यौवन सुंदरा । सोडिती शरा । करिती संधान ॥

मुनिकुमार जाहला विस्मित त्यां पाहून ॥

चोरुनि । पाहे तो लपुनि । नेत्र मुरडूनि । चेष्टा युवतींच्या ॥

भावना उदित मनीं स्नेह करावा त्यांचा ॥

वाटले त्याला अतिथिगृहा आणुनी ॥

परि सत्कार कराया धीर होईना मनीं ॥

ना कधीं । पाहिले नयनीं । पित्यावाचुनि । अन्य जन त्यानें ॥

पळे वायुगतीने मुरडुनि मृग भावानें ॥

त्याला वाटले हे कोणी आपल्या पित्याप्रमाणे ऋषीच आहेत. एकाच्या अल्लुड मित्र्या मुलाप्रमाणे तो त्यांचेकडे आडून लपून पाहू लागला. जवळ जाऊन त्यांच्याशी भाषण करावे, अतिथि सत्कार करावा हे त्याच्या मनात येई, परंतु पुढे जाण्याची त्याची हिंमत होईना. जटा वाढलेला, वल्कले धारण करणारा आपला बापच फक्त त्याने पाहिलेला. अप्सरांनी विंचरून बांधलेले कोस, अंगावर उंची वस्त्रे व भूषणे व त्यांचे मोहक चेहेरे पाहून तो मोहित झाला. प्रथम दिवसाची एवढीच कामगिरी करून अप्सरा तेथून निघून गेल्या.

ऋष्यशृङ्गाला चैन पडेना. संध्याकाळीं पिता घरीं आल्यावर कोणी ऋषीजन आले होते व बाहेरच्या बाहेर निघून गेले, असें ऋष्यशृङ्गाने त्याला सांगितले. त्यावर विभाडक ऋषींनी त्याला सांगितले कीं, असे कोणी तापसी अतिथि आल्यास त्याचा सत्कार करीत जावा; त्यांना भिऊन आश्रमात लपून बसू नये. दुसरे दिवशीं नित्यक्रमाप्रमाणे विभाडक ऋषी अनुष्ठानाला निघून गेले. ऋष्यशृङ्ग कालचे ऋषीजन आज येतील काय म्हणून उत्सुकतेने पाहात राहिला. इतक्यांत अप्सरा तिथें प्राप्त झाल्या व ऋष्यशृङ्गाला लोभविण्याचा प्रयत्न करू लागल्या.

पद

अप्सरा मुनीवरि नयन शरा फेंकिती ।

जणुं काय भिल्लिणी हरिण धरूं पाहती ॥

हा मेघ वर्षिला जाऊन खडकावरी ।

कोठून हरळ उगवेल बिजाविण तरी ॥

अप्सरा आपल्या कर्मांत प्रवीण होत्या. आजपर्यंत त्यांनीं कित्येक महान् तपस्वी ऋषींना भुलवून त्यांचा व्रतभंग केला होता. परंतु ऋष्यशृङ्गासारख्या अनन्यस्त व अल्लुड मुलावर त्यांच्या नेत्रकटाक्षांचा परिणाम होईना. तेव्हां त्या त्यांच्याजवळ जाऊन सर्वजणींनीं त्याला घेरून धरला. ऋष्यशृङ्ग आपल्याप्रमाणे हेही ऋषीजनच आहेत, असे वाटून तो विचारूं लागला.

पुसे शृंग ऋषी कोठून तुम्हीं हो आलां । मशीं बोला ॥

अभ्यास वेदविद्येचा कितिकसा केला । तुम्हीं वहिला ।

उपनिषद भाग कोणता तुम्हीं पाहिला । हे मजला ॥

साकल्य करावें कथन हीच विनती ।

गणुदास म्हणे भास्करा कळे न रात्र ती ॥

सूर्याला जशी रात्र माहीत नाही, तसे या विचान्याला ऋषी, वेद-विद्या, उपनिषदे याशिवाय जगाची माहिती नाही. त्याने प्रश्नाला सुरवात केली कीं, तुम्हीं कोठून आला, तुमचा आश्रम कोणता, वेदाभ्यास किती

झाला, उपनिषदे कोणती पाहिली. अप्सरा हजरजबाबीच होत्या. त्यांनी सांगितले,

ओवी

तारुण्याश्रमीं ऋषी मन्मथ । रतिसंग हा वेद सत्य ।

श्रृङ्गारोपनिषदा सहित । झाला आम्हां पढविता ॥

आम्हीं तारुण्याश्रमीं ऋषी आहोत, मन्मथ हा आमचा गुरु व तो आम्हांला रतिसंग नांवाच्या वेदाची व श्रृङ्गार उपनिषदाची संथा देत असतो. ऋष्यशृङ्गाला वाटले ही नवीनच वेद व उपनिषदे आहेत. त्याने हीं नांवे कधी ऐकलीं नव्हतीं. हे ऋषीकुमार फारच विद्वान आहेत, असे त्याला वाटले. रतिसंग वेदाची एक ऋचा म्हणण्यास त्याने सांगितले, त्या सरसें अप्सरांनीं वीणा झणत्कारून एक मधुर गायन म्हणून दाखविले. ऋष्यशृङ्ग हा मृगीपुत्र असल्यामुळे नैसर्गिक नादप्रिय होता, त्यामुळे गायन श्रवणानें तो फार लुब्ध झाला. त्याला प्रत्येक गोष्टींत नाविन्य दिसू लागले. तुमचीं नांवे काय, तसेंच तुमच्या वक्षस्थलावर हीं गलाडे कसलीं, असे प्रश्न विचारूं लागला.

श्लोक

ऋषीं ऋषीं आमची जगि प्रसिद्ध नामाविधा ।

आम्हीं निविड काननीं वसत जाण नाहीं कदा ॥

मृगाजिन वसावया तुजप्रति, आम्हां मंच तो ॥

उभा तुजपुढें हरि, अमुचिया पुढें काम तो ॥

तुझ्या मस्तकावर शृंग असल्यामुळे जसे तुला शृंगऋषी म्हणतात, तसे आम्हाला गलांडामुळे गलांडऋषी म्हणतात. आम्हीं तुझ्यासारखे वनवासी नसून शहरांत प्रासादांत राहतों; आम्हीं मृगचर्मावर बसत नाहीं. आम्हाला बसण्याकरितां मऊ गाद्यांचे मंचक असतात. एकीने त्याला कस्तुरीचा सुवास दाखविला. हें काय म्हणून विचारलें तेव्हां सांगितलें कीं, ही आमच्या नगरातील माती आहे. एकीने त्याला शर्करेचा लाडू खावयास दिला व सांगितलें आमच्या बागेतील हे एक फळ आहे. अशा रीतीनें कामुक चेष्टा करून त्याला

पूर्ण मोहित करून सोडलें. ऋष्यशृंग आपला आश्रम, स्नान संध्या, जप-
ध्यान, गमनागमन सर्व विसरला व अप्सरांच्या पूर्ण आधीन होऊन त्यांच्या
समागमे तो अयोध्येस आला. अप्सरांच्या कामगिरीबद्दल दशरथ राजाला
परम आल्हाद झाला. ऋष्यशृंगाला आणला परंतु त्यानंतर विभांडक ऋषींचे
संकट उभे होतेंच. विभांडक ऋषी क्रोधाविष्ट होऊन पुत्राचा शोध करित येती-
ल्ल, तेव्हां त्याच्या क्रोधशमनार्थ दशरथ राजाने आपला स्नेही शांतनू याची
कन्या शांतना ऋष्यशृंगाला अर्पण करण्याची योजना केली. विवाहाची
सिद्धता केली, सर्व नगर गुढ्या तोरणे उभारून शृंगारले व विभांडक ऋषींना
मूळ पाठविले. परंतु ऋषी त्या पूर्वीच आश्रमातून पुत्रशोधार्थ निघाले होते, ते
अयोध्येत आले. पाहातात तों अयोध्या नगरी ध्वजापताकांनी शोभिवंत केली
होती. ते पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले की, माझ्या पुत्राला राजाने येथे फसवून
आणले व येथे हा उत्सव कसला चालला आहे. त्याने एका मार्गस्थाला
विचारले की, हा समारंभ कसला आहे ? त्यावर तो म्हणाला,

ओवी

एक मुनिवरा वृत्तांत । ऋष्यशृंग मृगीसुत ॥

शांतनू कन्या त्यासी देत । सोहळा होत असे लग्नाचा ॥

आपल्या पुत्राचे लग्न होत आहे हे ऐकून विभांडक मुनीचा क्रोध
मावळून तो संतोषीत झाला व लग्नमंडपाकडे आनंदाने निघाला. वसिष्ठ
गुरुनी व दशरथ राजानी त्यांना पाहिल्याबरोबर ते सामोरे गेले. दशरथ
राजा त्याचे चरणीं लासला व त्यांना मंडपांत आणून त्यांचे मधुपर्क विधीने
षोडशोपचारे यथाविधि पूजन केले. ऋषींनी प्रसन्न होऊन राजा मी तुझे काय
प्रिय करावें म्हणून विचारलें. तेव्हा आपल्या पुत्राकडून पुत्रकोमष्टी याग
करवावा अशी याचना केली. यागाची तयारी झाली. कुलगुरु वसिष्ठ ऋषी,
विभांडक ऋषी व ऋष्यशृंग या तिघानी यज्ञास आरंभ केला. शास्त्रोक्त
यज्ञकुंड वेदिका स्थापून परिस्तरण करून अग्नि स्थापन केला. यथासाग
यज्ञ झाल्यावर

दिंडी

वन्हि तेथें कुंडांत प्रगट झाला ।
 पाहुनीयां सन्नीध भूपतीला ॥
 आशिर्वादा देऊनी प्रसादासी ।
 केली आज्ञा द्यावया तो स्त्रियांसी ॥

अग्निकुंडात दैदीप्यमान यज्ञपुरूप प्रगट झाला व त्यानें पायसपात्र प्रसाद म्हणून दिले व तो संपूर्ण यज्ञपुरोडाश राजपत्न्याना विभागून द्यावा, म्हणजे पुत्रप्राप्ती होईल असा आशीर्वाद दिला, व तत्काळ त्याचे प्राशन करावे असें सांगून तो अदृश्य झाला. यज्ञपुरोडाश विलंब न करिता विभागून राजपत्न्यास भक्षण करण्यास वसिष्ठ गुरूंनीं सांगितले.

फलं मूलं तथा तीर्थं प्रसादो राघवस्यच ।

शीघ्र मेवानुसेवेत विलंबः कार्यनाशकः ॥

फल, मूल, तीर्थ, प्रसाद ह्याचे सेवन विलंब न करिता करावें नार्हीतर कार्यनाश होतो, म्हणून वसिष्ठानीं परब्रह्म नावाचा पहिला भाग कौसल्येला दिला, भजनोत्तम नांवाचा दुसरा भाग सुमित्रेला दिला व परमधर्म नांवाचा तिसरा भाग कैकयीला दिला. पण कैकयीला मी राजाची लाडकी द्या अभिमान. आपणास प्रथम भाग न मिळतां तिसरा मिळाल्याबद्दल तिला क्रोध आला व ती वसिष्ठाजवळ मला ज्येष्ठ भाग मिळाला पाहिजे म्हणून हट्ट घेऊन बसली. वसिष्ठानीं तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, पण ती ऐकेना. कौसल्येने व सुमित्रेने पिंड प्राशन करण्यापूर्वी शुद्धाचमन केले, पण कैकयी राजाचे तोडाकडे पाहात राहिली. प्रसाद भक्षणास विलंब झाल्यामुळे तिच्यावर संकट ओढवले. पूर्वी एका अप्सरेला शाप होऊन ती चार झाली होती व दशरथ राजाच्या पुत्रकामेष्टी यज्ञातील पुरोडा मिळविला म्हणजे तूं शापमुक्त होशील असा तिला उःशाप मिळाला होता. ती चार अनुकूल काल येण्याकरिता टपूनच बसली होती. आकाशांतून पुरोडाशाचे तीन विभाग झालेले तिने पाहिले. कौसल्या शुद्ध पतिव्रता, सुमित्रा शुद्ध सात्विकता. तेव्हां त्या

दोर्घीच्या भागावर झडप घालण्याची घारीला हिंममत होईना. कैकयी क्रोधाग्र-
मान होऊन हातावर पुरोडाश घेऊन राजाकडे पाहात होती.

पद

मी राजाची असुन लाडका श्रेष्ठ भाग सवतिला ।

कसा दिला कैकयिनें म्हणुनी पिंडाचि नकारिला ॥

साधुनी सधि घारिनें झडपुनि पिंड पळविला ।

मग दोहींतून अर्धाअर्धा देऊन लाड पुरविला ॥

घारीने संधि साधली. तिनें कैकयीच्या तोंडावर पंख फडफडविले, नखाने
तिचा हात ओरवाडला व हातावरील पिंड मुखांत धरून ती गगनांत उडून
गेली. हा प्रकार पाहून एकच हाहाकार उडाला घारीवर शरसंधान केलें,
पण ती आकाशात गुप्त झाली. पंखाची झड लागल्यामुळे कैकयी जमिनीवर
उलथून पडली व पुरोडाश गेल्यामुळे आक्रोश करूं लागली यज्ञमंडपातील
मंडळी आपसांत कुजबुजू लागली कीं, गर्वाचे व हृदाचे फळ असेंच
मिळावयाचे. शेवटीं कौसल्येला तिची दया येऊन तिने कैकयीची समजूत
घातली कीं, तुझ्या मनांत सवतिमत्सराने ठाणे दिलें आहे, परंतु वास्तविक
पाहिलें तर आपण तिची एकत्र आपल्या तिचींचे अहेवपण एक, नाथ
एक, मग तूं कां उगाच मत्सर करत्येस. तुझा भाग गेल्यामुळे आम्हांलाच
पुत्र झाले तर आम्हांला सुख का लागणार आहे तुझ्या हृदानें तूं आपला
भाग गमावलास, आतां मी तुला माझ्या भागांतील अर्धा भाग देते. ते पाहून
सुमित्रेनेंही आपल्या भागांतील अर्धा भाग देण्याचें कबूल केलें. कैकयीचें
समाधान झाले. तिन्हीं राजपत्न्यांनीं याप्रमाणें यज्ञपुरोडाश भक्षण केल्यावर
त्या गर्भवती झाल्या. यथाकालीं राजानें त्यांचे पुसवनादि संस्कार करून तो
डोहळे विचारूं लागला. प्रथम तो कौसल्येचे महालांत गेला. प्रत्यक्ष भगवान
तिच्या उदरीं आलेले तेव्हां ती रामरूप बनली, व डोळे मिटून स्वस्थ पडली
होती. तिच्या अंगावर आलेलें तेज राजाच्या नेत्रांना सहन होईना. राजाने
तिला हांका मारिल्या, हालवून पाहिली तरी प्रसुत्तर मिळेत्रा. कौसल्येनें डोळे

उघडले तों सर्व सृष्टि तिला राममय दिसूं लागली. ती स्वतःला विसरली, राजाला विसरली; राजा चिंताक्रांत झाला व कौसल्येला एकेक आठवण देऊं लागला. आपल्या लग्नाला रावणाने विध्न केले तरी--इतके वाक्य दशरथाच्या तोंडून निघाले मात्र तों कौसल्या एकदम उठून धनुष्य आणा, वानरांना बोलवा मी राक्षसांचा वध करतो, असे आक्रंदूं लागली.

पद .

साह्य करुनि वानरांस रावणाप्रति ।
वधिन कुंभकर्ण कुठे दाव निश्चिती ॥
त्राटिकेस मर्दुनिया वधिन वालिळा ।
निर्दांतिन असुर मुक्त करिनि साधुळा ॥

दशरथ राजा कौसल्येचा तो आग्रह पाहून घाबरून गेला. त्याला वाटले आपल्या गर्भवती स्त्रीला खास पिशाच्चांना पळाडले. तसाच तो पळत वसिष्ठ गुरूंकडे गेला.

आर्या

दशरथ पळून गेला कौसल्या त्यजुनि विनय हे वदतां ।
सांगे वसिष्ठ गुरुसी ज्येष्ठेसी भूत लागले आतां ॥

कौसल्येचे उदरीं प्रत्यक्ष भगवान अवतरणार असून हे विघ्न कसे उत्पन्न झाले, याचे वसिष्ठमुनींना आश्चर्य वाटले. राजाला बरोबर घेऊन ते कौसल्येचे महालांत गेले व कौसल्येचे ते रूप पाहून, खरा प्रकार त्यांनी ओळखला. कौसल्येची मूर्ती साक्षात् राम स्वरूपांत वसिष्ठ मुनींना दिसली. दोन्ही कर जोडून त्यांनी प्रार्थना केली.

श्लोक

आद्यंत तूं मुररिपो जगचालकारे ।
तूं पूर्णब्रह्म भगवन् मधुसूदनारे ॥
संतादिकां तुजविणें न जगीं विसावा ।
तुभ्यं नमो भगवते रघुराज वेषा ॥